

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Методика та організація наукових досліджень**»
обов'язкових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 3 *Методи наукового дослідження*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 №8).

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук
Пономаренко Я.С.

Рецензенти:

1. Професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор Охріменко І.М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План

(4 лекційні години)

1. Методологія та методи у наукових дослідженнях.
2. Система методів наукового дослідження.
3. Проблема об'єктивності дослідницьких методів у психології.

Рекмендована література

Основна

1. Власенко Л., Ладанюк А., Кишенько В. Методологія наукових досліджень. Київ, «Літа-К», 2018. 352 с.
2. Каламбет С. В., Іванов С. І., Півняк Ю. В. Методолія наукових досліджень: Навч. посіб. Дн-вськ: Вид-во Маковецький, 2015. 191 с.
3. Методологія та організація наукових досліджень: посібник / О.І. Гуторов / Харк. нац. аграр. ун-т. Харків : ХНАУ, 2017. 57 с.
4. Наука и инновации в современном мире: менеджмент и юриспруденция.: монография / [авт. кол. : Мироненко Е.В., Олексин Ю.П., Орлов Н.М. и др.]. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2017. 140 с.

Додаткова

5. Білуха М.Т. Методологія наукових досліджень: підручник. Київ : АБУ, 2012. 480 с.
6. Бочелюк В. Й. Методика та організація наукових досліджень з психології : навч. посіб. для студентів спеціальності 8.040101 – Психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 360 с.
7. Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Збірник наукових праць. Випуск 51 / За заг. редакцією проф. Матвієнко О. В., укладач – доц. Кудіна В. В. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2015. 178 с.

Текст лекції

1. Методологія та методи у наукових дослідженнях

Основою розробки кожного наукового дослідження є сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів і певна їх послідовність. Метод (від грец. *methodos* «спосіб», «метод», «шлях») – у найбільш загальному випадку означає спосіб досягнення мети, певним чином впорядкована діяльність.

Науковий метод – це спосіб пізнання явищ дійсності, їх взаємозв'язку і розвитку. Метод як засіб пізнання є способом відтворення в мисленні досліджуваного предмета. Аналізом та вивченням наукових методів займається методологія науки.

З одного боку, методологія розуміється як певна система методів, які застосовуються в процесі пізнання в межах тієї або іншої науки, тобто методологія розглядається як частина конкретної науки.

З іншого боку, методологія виступає як сукупність основних філософських положень, які відображають первинні гносеологічні концепції формування й аналізу наукового знання. У цьому визначенні підкреслюється філософський характер розуміння методології. У загальному плані розрізняють філософську і спеціально-наукову методологію.

Методологія – це вчення про правила мислення при створенні науки, проведенні наукових досліджень. Під методологією науки переважно розуміється вчення про науковий метод пізнання або система наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір засобів, прийомів і методів пізнання. Існує й інший, більш вузький погляд на методологію науки, коли вона розглядається як теоретична основа деяких спеціальних, часткових прийомів і засобів наукового пізнання, наприклад, методологія управління, методологія ціноутворення тощо, але в цьому разі доцільніше говорити про методику пізнання і дій.

Методологічна основа – це науковий фундамент, з позиції якого дається пояснення основних наукових явищ і розкриваються їх закономірності. Під методологічною основою наукового дослідження треба розуміти основні, вихідні положення, на яких воно базується. Методологічні основи науки завжди існують поза нею і не виводяться із самого дослідження.

Необхідно також зазначити, що результати наукової і практичної діяльності людей залежать не лише від того, хто діє (суб'єкт пізнання) або на що спрямована пізнавальна діяльність (об'єкт пізнання), а й від того, якими способами, прийомами і засобами здійснюється пізнавальний процес. Мова йде про вирішення проблеми методу наукового пізнання або дослідження, котра завжди була і є в центрі уваги науковців.

Поняття “метод” у широкому розумінні означає “шлях до чогось” або спосіб діяльності суб'єкта в будь-якій її формі. Інакше кажучи, метод – це спосіб, шлях пізнання і практичного перетворення реальної дійсності, система прийомів і принципів, що регулюють практичну і пізнавальну діяльність людей (суб'єктів). Отже, метод зводиться до сукупності визначених правил, прийомів, способів і норм пізнання та дії. Це визначена система приписів, принципів, вимог, яка повинна орієнтувати суб'єкт пізнання на вирішення конкретного науково-практичного завдання для досягнення певного результату в тій чи іншій сфері людської діяльності.

У процесі наукового дослідження необхідно розуміти також поняття “методика наукового пізнання”, котре виражає певну послідовність вирішення конкретного наукового і практичного завдання, а також сукупність і порядок застосування відповідних методів дослідження. Загалом, методика дослідження – це сукупність прийомів і способів

дослідження, включаючи техніку і різноманітні операції з фактичним (емпіричним) матеріалом.

2. Система методів наукового дослідження

Процес цільової та загальної ідейної обробки первинного задуму, уточнення, зміни, доповнення та розвитку здійснюється з використанням різних методів пізнання. Метод – це сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих розв'язанню конкретного завдання. Різниця між методом і теорією має функціональний характер: метод формується як теоретичний результат попереднього дослідження і виступає як вихідний пункт та умова майбутніх досліджень. У кожному науковому дослідженні можна виділити два рівні:

- емпіричний, на якому відбувається накопичення фактів;
- теоретичний – досягнення синтезу знань, наприклад, у формі наукової теорії.

Відповідно до цього загальні методи пізнання (в загальному випадку приблизно) поділяються на три групи:

- методи емпіричного дослідження;
- методи, використовувані на емпіричному та теоретичному рівнях;
- методи теоретичного дослідження.

Методи емпіричного дослідження. Спостереження – це систематичне цілеспрямоване вивчення об'єкта, яке дає змогу отримати первинну інформацію у вигляді сукупності емпіричних тверджень.

Порівняння – процес встановлення подібності або відмінностей предметів та явищ, знаходження загальних властивостей, притаманних кільком об'єктам. Причому, порівнюватись можуть тільки явища з деякою об'єктивною спільністю, а порівняння має здійснюватись за суттєвими щодо конкретного завдання рисами. Первинна інформація отримується в результаті безпосереднього порівняння, а вторинна – в результаті обробки первинних даних.

Вимірювання – це визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру. Вимірювання передбачає наявність об'єкта вимірювання, еталона, вимірювальних приладів, методу вимірювання.

Експеримент – метод вивчення об'єкта шляхом активного і цілеспрямованого впливу на нього завдяки створенню штучних умов чи використанню природних умов, необхідних для виявлення відповідної властивості. Експеримент проводять при спробі виявлення раніше невідомих властивостей об'єкта, при перевірці правильності теоретичних викладень, при демонструванні явища.

Методи, що застосовуються на емпіричному та теоретичному рівнях дослідження. Абстрагування – відхід у думці від несуттєвих властивостей, зв'язків, відношень предметів і виділення декількох найважливіших для дослідника рис. На першому рівні абстрагування дозволяє виділити

найважливіше у явищах та встановити факт незалежності (чи незначної залежності) досліджуваних явищ від певних факторів.

На другому рівні абстрагування дозволяє один об'єкт замінити іншим, простішим, який виступає як модель першого. Аналіз і синтез – взаємопов'язані методи, які відповідно дають змогу поділити предмети дослідження на складові частини, або ж об'єднати окремі частини чи риси предмета в єдине ціле. Індукція та дедукція – взаємо протилежні методи пізнання. Індуктивний метод – це перехід від часткового до загального, а дедуктивний метод – це використання загальних наукових положень для дослідження конкретних явищ. Моделювання – це метод пізнання на основі використання моделі як засобу дослідження явищ і процесів природи.

Моделі – це такі аналоги, що замінюють об'єкт пізнання і слугують джерелом інформації щодо нього, характеризуються суттєвою подібністю до оригіналу і несуттєвими розбіжностями. Моделі поділяються на матеріальні (фізично втілені у певному матеріалі) і ідеальні (наочні засоби, креслення, схема, комп'ютерна програма, тощо).

Структура методу моделювання містить постановку завдання, створення або вибір моделі, дослідження моделі, перенесення знань із моделі на оригінал. Методи теоретичних досліджень. Ідеалізація – це конструювання подумки об'єктів, які не існують насправді або практично не здійсненні, з метою позбавити реальні об'єкти притаманних їм властивостей та наділити ці об'єкти певними нереальними і гіпотетичними властивостями. Будь-яка ідеалізація правомірна лише в певних межах. Формалізація – метод вивчення різноманітних об'єктів шляхом відображення їхньої структури у знаковій формі за допомогою штучних мов (наприклад, мовою математики). Цей метод забезпечує узагальненість підходу до розв'язання проблем, стислість та чіткість символічного опису, однозначність символіки, формування знакової (математичної) моделі об'єктів та заміни ними реальних об'єктів пізнання.

Аксіоматичний метод – метод побудови наукової теорії, за якого деякі твердження приймаються без доведень, а всі інші виводяться з них відповідно до певних логічних правил. Гіпотеза та припущення – це форми осмислення фактичного матеріалу, форми переходу від фактів до законів. Гіпотеза – це науково обґрунтовані припущення, які висунуті для пояснення будь-якого явища і після перевірки можуть бути вірними чи хибними. Гіпотези носять імовірнісний характер, на їх основі відбувається систематизація раніше накопичених знань і здійснюється пошук нових наукових результатів. Системний підхід полягає у комплексному дослідженні великих та складних об'єктів, дослідження їх як єдиного цілого із узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. При цьому підході часто застосовують декомпозицію – розподілення об'єкта (системи) на системи нижчого рівня (підсистеми), які досліджуються автономно з обов'язковим урахуванням подальшого узгодження цілей кожної підсистеми із загальною метою системи.

По суті декомпозиція є операцією аналізу системи. Теорія (як метод) – система знань, яка описує і пояснює сукупність явищ певної частки дійсності і зводить відкриті в цій галузі закони до єдиного об'єднувального початку. Теорія будується на результатах, отриманих на емпіричному рівні досліджень, коли результати впорядковуються, вписуються у струнку систему, об'єднану загальною ідеєю, уточнюються на основі введених абстракцій, ідеалізацій і припущень.

Висновки. Таким чином, стратегічні методологічні положення і принципи знаходять своє тактичне втілення в методах дослідження.

Метод – спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя. Це також сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Різниця між методом та теорією має функціональний характер: формуючись як теоретичний результат попереднього дослідження, метод виступає як вихідний пункт та умова майбутніх досліджень.

У найбільш загальному розумінні метод – це шлях, спосіб досягнення поставленої мети і завдань дослідження. Він відповідає на запитання: як пізнавати.

Методика – сукупність методів, прийомів проведення будь-якої роботи. Методика дослідження – це система правил використання методів, прийомів та операцій.

У науковому дослідженні часто застосовують метод критичного аналізу наукової і методичної літератури, практичного досвіду, як того потребує рівень методики і техніки дослідження. У подальшій роботі широко використовуються такі методи: спостереження, бесіда, анкетування, рейтинг, моделювання, контент-аналіз, експеримент та ін.

Вибір конкретних методів дослідження диктується характером фактичного матеріалу, умовами і метою конкретного дослідження. Методи є упорядкованою системою, в якій визначається їх місце відповідно до конкретного етапу дослідження, використання технічних прийомів і проведення операцій з теоретичним і фактичним матеріалом у заданій послідовності.

3. Проблема об'єктивності дослідницьких методів у психології

Проблема об'єктивності дослідницьких методів у психології виникла вже давно. Опозиція об'єктивного і психологічного описів подій пізнаваного нами світу виникла задовго до самої психологічної науки і пов'язана з особливим характером тих підстав, на яких виникло взагалі наукове знання як таке. Пошук об'єктивного методу вивчення психологічних явищ лише відтворює її в загостреній формі.

Пошук цей робили численні напрями і школи психології. До цієї проблеми звертаються все частіше. Так, в середині минулого століття О.М. Леонтьєв, О.Р. Лурія, В.П. Зінченко, М.К. Мамардашвілі розгорнули

полеміку з цього питання. Розгортання полеміки з цього приводу продовжується і сьогодні багатьма філософами та психологами, на що вказує в своїх працях Е.Д. Хомська. Зрозуміло, що вона має не лише академічний або філософськогносеологічний, але і практичний, прикладний сенс. Останнім часом методологічні проблеми психології все більше цікавлять наукову громадськість. Намітилися нові тенденції: з одного боку, до чистого прагматизму, з іншого — до явного пошавлення інтересу щодо всяких чудес, містики (екстрасенсорного сприйняття, телекінезу і таке інше). Об'єднує ці тенденції прихований, або явний відхід від питань, пов'язаних з чітким визначенням методологічних основ психологічних досліджень, до «розмивання» або навіть заперечення природничо-наукової, матеріалістичної методології як філософської основи наукового психологічного знання. Цей процес спостерігається не тільки в психології.

В.В. Налімов вказує на те, що сучасна фізика стала використовувати такі поняття, як свідомість, семантика, сенс і такі інші. Деякі фізики стверджують, що фізичні феномени і свідомість єдині, не існують один без одного, більше того, що свідомість «творить» реальність і об'єкти фізичного пізнання створюються в процесі сприйняття. При цьому сама свідомість (або один з її проявів) трактується як особливий вид свідомості, яка функціонує на космічному рівні. Цей процес, як вказує О.Р. Лурія, можна позначити як поява «альтернативної» фізики. Щось подібне спостерігається і в психології, де також можна констатувати появу «альтернативної» психології. У роботах цього на пряму також робиться спроба заперечувати (або хоч би поставити під сумнів) матеріалістичні методологічні основи психологічного знання. Тому обговорення методологічних проблем сучасної психології досить актуальне, оскільки наявність методологічних труднощів в різних галузях психології — факт, який вже трапився, усвідомлення якого корисне і для загальної оцінки стану сучасної психології, і для прогнозу її майбутнього розвитку.

В різних галузях психології методологічні труднощі виявляються по-різному. Особливо явно вони є видимими в тих галузях психології, які займаються проблемами особистості і свідомості. Пошавлення нематеріалістичних тенденцій в психології особистості найочевидніше в її прикладних галузях: психотерапії і психокорекції. Те, що відбувається в наш час, явно випереджає теоретичне осмислення проблеми. Фрейдизм, в своїй класичній формі, як теоретична основа психології особистості у сфері психоаналізу, тепер вже не визнається більшістю західних психологів. Більше того, на думку багатьох західних фахівців, навіть як прикладна дисципліна психоаналіз З. Фрейда вже вичерпав себе. Проте в пострадянських країнах він все ще достатньо популярний.

З філософської методологічної точки зору фрейдизм — це концепція особистості, яка розглядає природжені інстинкти і вбачає в них головний детермінант психіки, визнає провідну роль несвідомого в поведінці людини. Фрейдизм принижує роль соціальних, культурно-історичних чинників в

розвитку особистості, в детермінації психічних процесів і поведінки в цілому. Інша концепція особистості лежить в основі різних варіантів гуманістичної психології, яка має велике розповсюдження у нас і за кордоном.

Гуманістична психологія, заснована К. Роджерсом, А. Маслоу, Г. Олпортом і іншими, яка з'явилася як «третя сила», що протистояла біхевіоризму і психоаналізу. В цілому в сучасній психотерапії домінують дві основні концепції особистості: одна з них — «глибинна психологія», що йде від психоаналізу, апелює до глибин особистості, інша — «вершинна психологія», що йде від гуманістичного напрямку, апелює до висот духу. Якщо перша виходить із спрощених уявлень про детермінанти розвитку особистості, з примату приваблень, тілесних відчуттів над духом, то друга заперечує глибинні чинники розвитку і детермінізм — як причинно-наслідкові (включаючи і соціальні) рушійні сили розвитку особистості — на користь духу. Кожна з цих концепцій обґрунтовує свій підхід до людини (свою «філософію людини») і свою психотерапевтичну практику (своя техніка дії на особистість пацієнта).

Слід зазначити, що в психотерапію і психокорекцію в даний час проникає і східна філософія (буддійська, індійська і таке інше) з її ідеологією особистості і її технікою дії. Східна філософія, заснована на запереченні чисто раціонального мислення, не тільки яке розглядає людину в єдності з навколишнім середовищем, з космосом, але і заперечлива незалежність навколишнього світу від суб'єкта, приймається деякими психотерапевтами як нова наукова парадигма, продуктивніша ніж інші. Цей напрям психотерапії пропонує свій набір методів психологічної дії (медитації і таке інше). Концепція особистості цього напрямку психотерапії є еклектичним зміщенням різних точок зору на природу людини, запозичених і із західної, і зі східної філософії і релігії. В цілому — при загальній орієнтації на західні дослідження — у вітчизняній психотерапії жодна з концепцій особистості не може прете надавати на статус загальноновизнаної. Одночасно співіснують різні «філософії людини», які пропонують різну техніку дії на особистість пацієнта і результати, що по-різному пояснюють їх.

В психологічній літературі практично відсутні праці, які пояснюють конкретні психологічні механізми тих чи інших технологій і аналізують причини їх дії. Це пов'язано з відсутністю адекватних у теоретичних і методологічних відносинах концепцій особистості. Розрив практики і теорії, що все збільшується, в цій галузі психології загрожує негативними наслідками для всієї психологічної науки, тому що ніщо так не розкладає науку зсередини, як неувага до теорії.

Потрібно відзначити також, що особливістю нашої вітчизняної психології є злиття академічної психології з «психотерапевтичною». Як відомо, в багатьох країнах остання розглядається як чистий практичний напрям, що не займається теоретичними узагальненнями. У нас же «психотерапевтичний» напрям претендує на статус самостійної

психологічної науки (а не тільки практики), що і дозволяє пред'являти до неї підвищені вимоги. Так, на думку одного з відомих ідеологів практичної психології (психотерапії) Ю. Франкла, остання не є прикладною галуззю академічної психології, а є самостійною гуманітарною наукою зі своєю методологією. Слід також відзначити, що психотерапія і психокорекція — галузі знання, прикордонні з медициною, — знаходяться під великим впливом чисто медичних переконань на людину, у зв'язку з чим уявлення про психіку, свідомість, несвідомо несуть на собі дух клінічного прагматизму, а крім того, на жаль, поширене ототожнення понять «особистості» і «індивіда». Не менш тривожна ситуація складається і навколо проблеми «психологія і релігія».

Автори «Початку християнської психології» вважають, що «після багатьох десятиліть верховенства матеріалізму у вітчизняній психології... необхідно змінити наукову парадигму відповідно до предмета дослідження», оскільки «душа була принесена в жертву науковому світогляду». Як нове слово в давній суперечці між психологією і релігією проголошується «християнська психологія» (до речі, а як бути з іншими конфесіями?). Мабуть назріла необхідність відкритого обговорення всього кола психологічних проблем, пов'язаних з релігією, і, в першу чергу, методологічних основ науково-психологічного та релігійного підходу до вивчення людини. Можна говорити про наявність методологічних труднощів і в інших сферах психології, наприклад в нейропсихології. Нейропсихологія як одна з нейронаук, що займаються вивченням мозкової організації психічних явищ, завжди була ареною гострої боротьби матеріалістичних і ідеалістичних концепцій, які по-різному пояснюють співвідношення мозку і психіки. Заслугою О. Р. Лурія і його школи стала розробка принципово нового підходу до цієї проблеми, відмінного від двох основних способів її вирішення (вузького локалізаціонізму, або психоморфологічної концепції, і концепції еквіпотенціальної організації мозку).

Концепція О. Р. Лурія про системну динамічну локалізацію вищих психічних функцій відкрила нові можливості для вивчення проблеми «мозок і психіка» з чисто матеріалістичних позицій. Раніше (до О. Р. Лурія) ніхто не сумнівався в можливості локалізації (у чіткому співвідношенні з певними мозковими утвореннями) так званих елементарних сенсорних і моторних процесів (зорових, слухових відчуттів, моторних реакцій і так інше).

На сучасному етапі розвитку нейропсихології досить актуальними стають питання про мозкову організацію найбільш складних форм психічної реальності — емоційно-особистісної сфери і свідомості. І знов лунають голоси про принципову неприпустимість самої постановки питання про їх мозкову організацію (або локалізації), про неможливість пов'язувати ці складні психічні явища з якими-небудь конкретними мозковими утвореннями. Знов дискутуються питання про суспільно-історичні, соціальні і біологічні, генетичні детермінанти психіки, причому в про цесі таких дискусій нерідко сплутуються питання про зміст психічних явищ

(викликаних соціальними чинниками) і способи їх реалізації (за допомогою конкретних мозкових механізмів). При вирішенні цих проблем у рамках нейронаук на сучасному рівні знову спливають спрощені уявлення про матеріальні основи психіки (ідеї про мозкові «центри» емоцій, центренцефалічна теорія свідомості), з одного боку, і сучасні «еквіпотенційні» теорії (голографічні концепції роботи мозку), — з другого.

Індивідуальна свідомість розглядалася О. Р. Лурія як суспільноісторична категорія. Він писав, що «для того, щоб пояснити складні форми свідомого життя людини, необхідно вийти за межі організму, шукати джерела... свідомої діяльності і «категоріальної» поведінки не в глибинах мозку і не в глибинах духу, а в зовнішніх умовах життя... у соціально-історичних формах існування людини». О. Р. Лурія не сумнівався в можливості суворо матеріалістичного пояснення мозкових механізмів не тільки окремих свідомих актів (у вигляді вищих психічних функцій), але і свідомості в цілому.

Як послідовник Л. С. Виготського, О. Р. Лурія розвивав уявлення про смислову і системну будову свідомості, об'єднуючи проблему свідомості (і відвернутого мислення) з проблемою мови.

Широко відома гіпотеза В. Маунткастла і співавторів, згідно з якою основу свідомості складає широко розгалужена по всій корі мережа нейронних ансамблів, організованих за принципом вертикальних «колонок», що об'єднують нейрони різного типу. Вважається, що важливою гідністю цієї гіпотези є її доступність експериментальній перевірці. Таким чином, фахівці з нейронних мереж пов'язують свідомість з конкретними нейронними утвореннями. Проте на іншому полюсі нейронаук до ідеї пошуку конкретних «носіїв» свідомості ставляться негативно.

Представники багатьох зарубіжних нейропсихологічних шкіл, що не розділяють поглядів О.Р. Лурії, заперечують саму можливість мозкової організації таких складних психічних явищ як особистість і свідомість. Таким чином, у сучасних нейронауках, які займаються проблемами особистості і свідомості, можна констатувати надто широкий набір позицій: від повного заперечення зв'язку особистості і свідомості з мозком до вузько конкретних уявлень про певні типи нейронів — «носіїв» свідомості.

Ця ситуація, безумовно, свідчить про неопрацьованість проблем, що відносяться до особистості і свідомості, у тому числі і на теоретичному і методологічному рівнях, а не тільки про особисті смаки, пристрасті, позиції різних дослідників цих проблем (включаючи і нейропсихологів).

Можна навести приклади методологічних труднощів і суперечностей, пов'язаних з проблемами особистості і свідомості, і з інших галузей психології. Проте сказаного цілком достатньо, щоб зробити деякі висновки.

У сучасній психології, і особливо у вітчизняній, можна бачити ознаки методологічної кризи, яка краще виявляється в тих галузях психології, які займаються проблемами особистості і свідомості. Як це вже було в історії психології, поживалися (або з'явилися) різні «альтернативні» підходи до

вивчення людини. Ця ситуація в психології не випадкова. Як вже підкреслювалося вище, вона є частиною більш загальної методологічної кризи, яка розповсюдилася і на інші наукові дисципліни (фізику, астрономію, біологію та інші), яка обумовлена, мабуть, і зовнішніми, і внутрішніми причинами. Зовнішні (соціальні чинники) — це припинення ідеологічного «тиску» на науку, повна свобода думок. А також проникнення в психологію непрофесіоналів (або які навіть не вважають потрібним знати) з уже накопиченими психологічними відомостями (фактами, законами, теоріями) і внаслідок цього схильних до інших.

В історії вітчизняної і світової психології можна виділити декілька критичних періодів, коли проблеми методології обговорювалися особливо активно.

У 60–70-х роках минулого століття, після публікації робіт І.М. Сеченова («Рефлекси головного мозку», «Кому і як розробляти психологію»), як відомо, розгорнулася гостра дискусія між прихильниками «об'єктивної» і «суб'єктивістської» психології, тобто між І.М. Сеченовим і його послідовниками, які розглядали психіку людини (включаючи і найскладніші її форми) як об'єкт наукового пізнання, з одного боку, і тими, хто заперечував подібну можливість, — з другого. На межі ХХ століття загострюється боротьба двох методологій в психології, а саме тієї, що лежала в основі «пояснюючої» (або номотетичної) психології, прагнучої, як і будь-яка наука, знайти загальні закономірності психіки, і тієї, на якій базувалася «розуміюча» (або ідеографічна) психологія, що прагнула зрозуміти конкретну людину зі всією її своєрідністю, яка заперечує загальні закони психіки.

На початку 20-х років минулого століття знову вибухнула психологічна криза, якій Л.С. Виготський надавав історичне значення. Суть її полягала в боротьбі за нову психологію проти редуціоналізму і дуалізму, в спробі Л.С. Виготського і його школи сформулювати нові методологічні основи психології. При всіх кризах зрештою відбувається боротьба двох основних методологій: природознавчо-наукової і гуманітарної. Відповідно центральним у всіх випадках є питання про принцип детермінізму психічних явищ, їх ролі в психології. Представники природознавчо-наукових напрямів у психології відстоюють принцип детермінізму як основу вивчення причиннонаслідкових відносин у психології. Представники протилежного підходу («суб'єктивістського») відмовлялися від всякого детермінізму, проголошуючи «духовну особистість» (суб'єкта, індивіда), її непередбачуваність і незалежність від об'єктивної реальності.

Таким чином, визнання або невизнання принципу детермінізму психічних явищ — одна з важливих відмінностей між природознавчою і гуманістичною парадигмами в психології. Проте відомо, що детермінізм як основний методологічний принцип у психології по-різному трактується різними напрямами. Це або механістичне розуміння детермінанту психіки, що апелює безпосередньо до зовнішніх стимулів (біхевіоризм,

рефлексологія), або спрощене зведення психічного до фізіологічного («фізіологічна» психологія), або визнання психічного наслідком природжених приваблень (психоаналіз і його варіанти), або безпосереднє виведення психічного з соціального («марксистська» психологія і її варіанти); нарешті, це може бути «гнучкий» (внутрішній) детермінізм у вигляді опосередковування психічних процесів знаряддями, знаками, мовою, що мають культурно-історичне (зовнішнє) походження, як це стверджує школа Л.С. Виготського. Можна, отже, говорити про «якість» детермінізму, але сам принцип детермінізму, тобто застосування до психіки філософських законів про загальну обумовленість психічних явищ реаліями об'єктивного матеріального світу і розповсюдження на психіку причинно-наслідкових закономірностей є найважливішим критерієм природознавчо-наукової парадигми в психології. Можна говорити і про інші критерії цього підходу: раціональності пізнання, доступності для емпіричної перевірки, включення в систему вже накопиченого і таке інше. Абсолютно очевидно, точки зору — змінні «альтернативні».

Розвиток вітчизняної психології в значній мірі знаходиться під впливом робіт Л.С. Виготського і його школи та інші. Це пов'язано перш за все з тим, що Л.С. Виготський і його послідовники внесли найважливіший внесок до формування методологічних основ сучасної психології. У 20-х роках минулого сторіччя Л.С. Виготський вперше зробив спробу сформулювати основну методологічну концепцію, яка дозволила б створити нову наукову психологію. Як методолог психологічної науки Л.С. Виготський спирався на філософію марксизму, але для нього марксизм був не ідеологією, а філософською методологією, яка мала бути використана для розробки конкретної методології «загальної психології», тобто для розробки конкретно-психологічної «філософії людини». Проте завершити цю роботу він не встиг.

М.Г. Ярошевський підтримуючи необхідність обговорення окресленої проблеми, вказує на те, що «абсолютно не зрозуміло, який буде предмет цієї дискусії: вона свідомо не може бути науковою, оскільки прихильники критикованих автором поглядів не приймають наукової парадигми, а зване ними альтернативною парадигмою за жодною ознакою до науки (у тому саме розумінні, яке історично властиве цій формі культури і діяльності) відношення не має. Це ж стосується і хіромантії, астрології, спіритизму і тому подібне». Таким чином порушена проблема щодо методологічних основ в психології залишається дискусійною.